

URLA (İZMİR) MERKEZDEKİ CAMİ HAZİRELERİNDE YER ALAN CAMİ VE MANZARA TASVİRLİ MEZAR TAŞLARI*

TOMBSTONES WITH MOSQUE AND LANDSCAPE DEPICTIONS IN MOSQUE CEMETARIES OF CENTRAL URLA (İZMİR)

Ersel ÇAĞLITÜTÜNCİĞİL**

Özet

Bu çalışmada Urla ve çevresindeki cami ve mescit hazirelerinde tespit edilen cami ve manzara tasvirli mezar taşlarının süsleme özellikleriyle tanıtılması amaçlanmaktadır. Kültür tarihimizin önemli birer belgesi durumundaki bu mezar taşları, mermer malzeme üzerine, kabartma olarak işlenmiş cami ve manzara tasvirleri dönemin zevk ve süsleme anlayışını aksettirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Urla, Mezar Taşı, Camii, Manzara, Tasvir.

Abstract

In this research the main aim is to present the decoration features of the tombstones bearing mosque and landscape depictions which are located in mosque and masjid cemeteries during a survey held in Urla and its surroundings. These tombstones -with mosque and landscape reliefs on marble material- as important records of our cultural history, depicts the taste and decoration apprehension of the related epoch.

Keywords: Urla, Tombstone, Mosque, Landscape, Depictions

* Bu çalışma, Urla ve çevresindeki Türk dönemi kültür varlıklarının saptanması, belgelenmesi ve envanterlenmesi kapsamında gerçekleştirilmiştir. Bundan yaklaşık otuz beş yıl önce, hocam Prof. Dr. Rahmi Hüseyin ÜNAL bölgede bazı araştırma ve incelemeler gerçekleştirmiştir. Bu alan araştırmaları sırasında yapıların mimari özelliklerinin yanı sıra eski mezarlıklar ve hazirelerde bulunan mezar taşları da incelemeye alınmıştır. Fakat söz konusu çalışmalar, elde olmayan bazı aksaklıklar nedeniyle bir türlü yayımlanamamıştır. 2014 yılında tekrar başlanan araştırmalara biz de dâhil olmuş bulunmaktayız. Bu yayının ortaya çıkmasında her türlü görüş ve desteğini benden esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Rahmi Hüseyin ÜNAL'a burada ayrıca teşekkür etmek isterim.

** Yard. Doç. Dr., Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk-İslâm Arkeolojisi Bölümü Öğretim Üyesi, e-posta: ersel_cagli@hotmail.com

Her geçen gün sayılarına bir yenisi eklenen mezar taşlarına yönelik araştırmalar, bu türden eserlerin sadece defin yerlerini gösteren bir işlevi olmadığını açıkça ortaya koymuştur. Yazılı ve resimli kültür tarihimizin ürünleri olan bu taşlar ait oldukları şehir, ilçe, kasaba, köy ve hatta mahallelerin tarihsel ve kültürel mirasının gelecek nesillere sağlıklı bir şekilde aktarılmasında önemli birer yazılı kaynak durumundadır. Bu nedendir ki mezar taşları tarih, sanat tarihi, halk bilimi ve edebiyat başta olmak üzere çeşitli bilim dallarının araştırma konusu haline gelmiştir. Mezar taşları aracılığıyla o dönemin kılık kıyafet biçimleri, belli başlı ulaşım araçları, halk inançlarına girmiş sembol ve motifler, adına mezar taşı dikilen kişinin açık kimliği, yaşı, cinsiyeti, mesleği ve unvanı, sosyal statüsü ve ekonomik düzeyi hakkında bilgi edinilebilir. Hatta mezar taşı kitabelerinden geçmiş dönemlerde, buldukları coğrafyalarda yaşanmış olan savaşlar, salgın hastalıklar ve göçlere dair ipuçları bile bulmak mümkündür.

Ege Bölgesinin en büyük ve gelişmiş kenti İzmir'e bağlı bir ilçe merkezi durumundaki Urla, deniz seviyesinden 65m. yükseklikte, kendi adını taşıyan yarımadanın orta kısmında, İzmir'in 38 km. batısında yer alır. Kuzeyden ve güneyden Ege Denizi, doğudan Güzelbahçe ve Seferihisar, batıdan ise Çeşme ilçeleri ile çevrelenmiştir. Coğrafi bakımdan, genellikle

orman ve zeytin ağaçlarıyla kaplı orta yükseklikteki dağ ve tepelerden oluşan bir arazi yapısına sahip ilçeye bağlı 37 mahalle bulunmaktadır (Kargı (Ed.) 1987).

Urla'nın Türk dönemine ait tarihi ve tarihi eserleriyle ilgili çalışmalar sınırlıdır. Bunların bir kısmını tezler oluşturmaktadır (Akyıldız 1988; Erim 1995). Bunların dışında bazı bilimsel yayınlar (Baykara 1974; Bayrakal 2009) ve yerel araştırmalar da bulunmaktadır (Caymaz-Emeç 2003; Caymaz-Emeç-Erim 2012). Ancak çalışmamıza konu olan hazirelerdeki mezar taşlarına yönelik doğrudan yapılmış bir çalışma yoktur.

Urla ve yakın çevresinde, XIV–XIX. yüzyıllar arasına tarihlenen az sayıda cami ve mescit yer almaktadır. Başta ilçe merkezi olmak üzere, bu yapılardan bazılarında, avlunun bir bölümünün hazire olarak değerlendirildiği gözlenmektedir. Etrafları genellikle duvar ve parmaklıklarla çevrili bu mezarlıkların bir kısmı ilgisizlik nedeniyle yok olmuş, bir kısmı da günümüze kadar kısmen de olsa ulaşabilmiştir. Bunlar arasında Çarşı (Hoca Ali) Camii, Kapan Camii, Fatih İbrahim Bey Camii, Kütük Minare Camii ve Kamanlı Camii hazireleri, mezar taşları korunabilmiş nadir örneklerdendir. Bu hazirelerdeki XVII–XX. yüzyıllar arasına tarihlenen kitabeli 153 mezar taşından 7'sinde cami, 1'inde ise manzara tasviri görülmektedir.

Fotoğraf 1 - Çarşı (Hoca Ali) Camii Haziresi. Duvar kenarına istiflenmiş mezar taşları / Çarşı (Hoca Ali) Mosque Cemetery. Tombstones piled near the wall.

Fotoğraf 2 - Kapan Camii Haziresi. Güneybatıdan genel görünüşü / *Kapan Mosque Cemetery. Overall view from Southwest*

Fotoğraf 3 - Fatih İbrahim Bey Camii Haziresi. Toprağa gömülü taşlarından biri / *Fatih İbrahim Bey Mosque Cemetery. One of the tombstones which is buried partly under the ground*

Urla merkezdeki cami hazireleri; yapıların avlusunda, eserin kuzey yönü dışındaki cephelerinden biri veya birkaçına bitişik durumdadır (Foto. 1-2). İçlerindeki mezar taşlarının sayısı, çeşitliliği ve zamana yayılışı dikkate alındığında, bu hazirelerin bugünkü görünümünün aksine daha geniş bir alanı kapladıkları anlaşılmaktadır. Ancak sınırları bugün için kesin olarak saptanamayan bu hazirelerin de camilerin geçirdiği onarımlar sırasında değişikliğe uğradıkları görülmektedir. Dolayısı mezarların tahrip edilerek taşların özgün yerlerinden söküldüğü; daha sonra bir kısmının rastgele duvar kenarına istiflendiği, bir kısmının da geliş güzel olarak toprağa oturtulmak suretiyle tekrar dizildikleri görülmektedir. Bazı mezar taşlarının ise yerlerini muhafaza ettiği, ancak bunların da neredeyse tamamına yakınının toprak altında kaldığı görülmektedir (Foto. 3). Diğer yandan kimi mezarların defin yerlerini vurgulamak amacıyla düzgün kesme taş veya moloz taşlarla örülmek suretiyle çevrelendiği anlaşılmaktadır.

Urla, Kamanlı Camii Haziresi İsimli Mezar Taşı³

Baş taşının alt kısmı kırıktır. Bu nedenle mezar sahibinin vefat tarihi dışındaki kimlik bilgilerini içeren satır veya satırları eksiktir. Beyaz renkli mermerden yapılmış taşın yüksekliği 46 cm. eni 22-24 cm. kalınlığı ise 7cm'dir. Aşağı doğru daralan dikdörtgen biçimli gövdesi sivri kemerli bir tepelikle sonlanmaktadır (Foto. 4). Kitabenin ikinci satırında geçen Koca Ahmed oğlu ifadesi, bu mezar taşının, ilk anda erkek bir şahsa ait olduğunu düşündürmektedir. Ancak, biz buradaki kimlik bilgilerinin, Fatih İbrahim Bey Camii haziresindeki Debbağzade Mehmed Kerimesi Nesibe Hanım'ın (1880-81) mezar taşında olduğu gibi, kabirde yatan kadının kocasına ait bilgiler olabileceğini düşünmekteyiz. Kaldı ki, bölgede sivri kemerli bir tepelikle sonlanarak, alınlığında cami veya manzara tasviri bulunan örneklerin tamamı kadın mezarlarına ait taşlardır. Bu da yukarıdaki düşüncemizi belli ölçüde desteklemektedir.

Taşın sivri kemerli alınlığına, ön planda yan yana sıralanmış, kırma çatılı 5 adet bina ile arka planda rüzgârda savrulan servi ağaçlarından oluşan bir manzara tasviri işlenmiştir (Foto. 5).

Binaların hangi yapıları temsil ettiği konusunda kesin bir şey söylemek güç olmakla birlikte, bunların yöreye özgü konutlar olabileceği de ileri sürülebilir. Kabartma olarak işlenmiş bina ve ağaç tasvirlerinde ayrıntılar kazıma tekniğinde verilmiştir.

³ Alan araştırması kapsamında birlikte çalıştığımız ve beraber inceleme imkânı bulduğumuz mezar taşlarındaki kitabelerin okunmalarını kontrol eden ve Türkçeye çevirilerini yapan değerli hocam, emekli öğretim görevlisi Aydoğan DEMİR'e içten teşekkür ederim.

Fotoğraf 4 - Kamanlı Camii Haziresi. İsimli mezar taşı / Kamanlı Mosque Cemetery. Tombstone.

Fotoğraf 5 - Kamanlı Camii Haziresi. İsimli mezar taşından ayrıntı / Kamanlı Mosque Cemetery. Detail from the same tombstone.

Kitabenin Metni

- 1 هو الباقي سنة ١٢٤٣
 2 قوجه احمد اوغلو
 3

Sülüs hatlı kitabenin harfleri kabartma, satırları ise kartuşsuzdur. Kitabenin metni ve Latin harfleri ile transkripsiyonu şöyledir:

Kitabenin Latin Harfleriyle Transkripsiyonu

- 1- Hüve'l-Bâkî sene H.1243/1827-28
 2- Koca Ahmed oğlu
 3-

Urla Çarşı Camii Haziresi Gülsüm Molla'nın Mezar Taşı

Hüseyin Bölükbaşı'nın Kerimesi Gülsüm Molla'nın mezarına ait baş taşıdır. Yüksekliği 104 cm. eni 31-34 cm. kalınlığı 5 cm.'dir. Alt kısmı kırık olduğu için son bir veya iki satırı eksiktir. Beyaz renkli mermerden yapılmış şahide aşağı doğru hafifçe daralan dikdörtgen biçimli bir gövdeye sahiptir. Gövde, sivri kemerli tepelikle sonlanmaktadır (Foto. 6).

Fotoğraf 6 - Çarşı Camii (Hoca Ali) Haziresi. Gülsüm Molla'nın mezar taşı / Çarşı (Hoca Ali) Mosque Cemetery. Gülsüm Molla's tombstone.

Fotoğraf 7 - Çarşı (Hoca Ali) Camii Haziresi. Gülsüm Molla'nın mezar taşından ayrıntı / Çarşı (Hoca Ali) Mosque Cemetery. Detail from Gülsüm Molla's tombstone.

Alınlığın soluna, arka planda servi ağaçlarının uçlarının görüldüğü tek kubbeli, tek minareli, önünde son cemaat yeri(?) olan kabartma bir cami motifi işlenmiştir. Caminin sağ tarafında kırma çatılı, yapılar yer almaktadır. Minaresi tek şerefelidir. Duvarlardaki taş sıraları ve kapı açıklığı ile cami kubbesinin dilimleri ayrıntılı bir şekilde kazıma tekniğinde verilmiştir. Solda, önde tek sıra kubbeli bir son cemaat yeri (?) ve yanda tek sıra halinde dizilmiş tek katlı yapılarla birlikte betimlenen bu cami, haziresinde yer aldığı Çarşı Camii'ni çağrıştırmaktadır (Foto. 7).

Sülüs hatla kabartma olarak yazılmış Türkçe kitabenin her satırı sade kartuşlarla ayrılmıştır. Kitabenin metni ve Latin harfleri ile transkripsiyonu şöyledir:

Kitabenin Metni

- ۱ هو المعین سنه ۱۲۵۳ 1
 2 جهانہ طویمدی جانم
 3 اجل الدی کریبانم
 4 ویا زخمینه دوشر اولدم
 5 بویله امر ایتدی سبحانم
 6 بلوکباشی حسین کریمه سی کلثوم منلا
 7

Kitabenin Latin Harfleriyle Transkripsiyonu

- 1- Hüve'l-mu'in sene H.1253/1837-38
 2- Cihana doymadı canım
 3- Ecel aldı giribanım
 4- Veba zahmine (yarasına) düşer oldum
 5- Böyle emretti Sübhanım (Allahım)
 6- Bölükbaşı Hüseyin kerimesi Gülsüm Molla
 7-

Urla Kütük Minare Mescidi Haziresi İsimsiz Mezar Taşı

Alt kısmı kırık olan baş taşında sadece mezarda yatan kişinin ölüm tarihi okunabilmektedir. Yüksekliği 70 cm. eni 31-34 cm. kalınlığı 6 cm.'dir. Gri renkli mermerden yapılmış mezar taşının dikdörtgen biçimli gövdesi sivri kemerli bir tepelikle sonlanmaktadır (Foto. 8).

Alınlığın sol tarafına tek kubbeli, tek şerefeli minaresi olan bir cami tasviri yerleştirilmiştir. Resmin geri planında servi ağaçlarının uçları görülmektedir. Alınlığın sağ tarafında ise konik külahlı ve kubbeli, tek katlı yapılar görülmektedir. Cami kubbesi yüksekçe bir kasnak üzerine oturtulmuştur. Duvarlardaki kesme taş sıraları, kapı ve kasnak üzerindeki pencere açıklıkları ile kubbenin dilimleri ayrıntılı bir şekilde resmedilmiştir. Kitabeye köşeliklelerinde de birer akantus yaprağı bulunmaktadır (Foto. 9).

Fotoğraf 8 - Kütük Minare Mescidi Haziresi. İsimsiz mezar taşı /Kütük Minare Mosque Cemetery. No name tombstone

Fotoğraf 9 - Kütük Minare Mescidi Haziresi. İsimsiz mezar taşından ayrıntı / Kütük Minare Mosque Cemetery. Detail from the same tombstone.

Türkçe kitabenin harfleri kabartmadır. Kitabenin metni ve Latin harfleri ile transkripsiyonu şöyledir:

Kitabenin Metni

- 1 هوالباقی سنه ۱۲۵۳ 1
 2 نازنینم کندی جنت باغینه نه (ayn.)
 3 فرقی (ayn.)⁴ والده سی (ayn.) جانی (ayn.) بر غونجه کولوم
 4

Kitabenin Latin Harfleriyle Transkripsiyonu

- 1- Hüve'l-Bâkî sene H.1253/1837-38
 2- Nazeninim gitdi cennet bağına ne
 3- Firakı (kaldı) validesi canı(na) bir gonca güldüm
 4-....

⁴ Kaf'ın bir noktası unutulmuş durumdadır.

Fotoğraf 10 - Fatih İbrahim Bey Camii Haziresi. Fatma Kadın'ın mezar taşı / Fatih İbrahim Bey Mosque Cemetery. Fatma Kadın's tombstone.

Urfa Fatih İbrahim Bey Camii Haziresi Fatma Kadın'ın Mezar Taşı

Baş taşının yüksekliği 95 cm, eni 32-37 cm, kalınlığı ise 4cm'dir. Alt kısmı kırık olduğu için son bir veya iki satırı eksiktir. Beyaz renkli mermer şahide aşağı doğru hafifçe daralan dikdörtgen biçimli bir gövdeye sahiptir. Sivri kemerli tepelikle sonlanmaktadır (Foto. 10).

Alınlıkta kabartma olarak işlenmiş "C" kıvrımlı yaprak motifleri arasında anıtsal bir cami tasviri görülmektedir. İki yanda yukarı doğru uzanan bitki

Fotoğraf 11 - Fatih İbrahim Bey Camii Haziresi. Fatma Kadın'ın mezar taşından ayrıntı / Fatih İbrahim Bey Mosque Cemetery. Detail from Fatma Kadın's tombstone.

motifleri üstte bir palmetle son bulmaktadır. Arada, iki köşesinde tek şerefeli birer minaresi olan, tek kubbeli bir cami tasviri yer almaktadır. Yapının duvarlarındaki kesme taş sıraları, kapı ve pencere açıklıklarının yanı sıra kubbenin dilimleri ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir. İki yanda birer minaresi olan bu fevkani yapı İzmir'in anıtsal camilerinden birisi olsa gerek (Foto. 11).

Sülüs hatla kabartma olarak yazılmış Türkçe kitabenin her satırı sade kartuşlar içine alınmıştır. Kitabenin metni ve Latin harfleri ile transkripsiyonu şöyledir:

Kitabenin Metni

- 1 اه من الموت
- 2 بو مرقدہ هر کیم ایدرسه دعا
- 3 ایدہ محشرده شفاعت مجتبا
- 4 (?) فاطمه قدین
- 5

Kitabenin Latin Harfleriyle Transkripsiyonu

- 1- Ah mine'l mevt
- 2- Bu merkade her kim iderse dua
- 3- İde mahşerde şefa'at mücteba(?)
- 4-(?) Fatma Kadın
- 5-

Urfa Fatih İbrahim Bey Camii Haziresi Mustafa'nın Kerimesi'ne Ait Mezar Taşı

Baş taşının alt kısmı kırık olduğu için son satırları eksiktir. Bu nedenle mezar sahibinin kimlik bilgileri ve vefat tarihi belli değildir. Sadece mezarda yatanın, kitabenin ikinci satırında geçen Mustafa'nın Kerimesi ifadesinden bir kadın olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Yüksekliği 52 cm, eni 33-35 cm, kalınlığı 6cm'dir. Beyaz renkli mermer şahide aşağı doğru hafifçe daralan dikdörtgen biçimli bir gövdeye sahiptir. Sivri kemerli tepelikle sonlandırılmıştır (Foto. 12).

Alınlığın soluna tek kubbeli, tek minareli bir cami tasviri yerleştirilmiştir. Geri planda servi ağaçlarının uçları görülmektedir. Sağ tarafta kubbeli, sivri külâhlı yapılar görülmektedir. Caminin kubbesi, üzerinde üç adet pencere bulunan yüksek bir kasnak üzerine oturtulmuştur. Minaresi tek şerefelidir. Duvarlardaki kesme taş sıraları, kapı ve kasnak üstündeki pencere açıklıkları ile kubbenin dilimleri ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Kitabe köşeliklerinde ise birer akantus yaprağı bulunmaktadır. Sağ yanda sıralı kubbeli yapıları ve tek minaresi ile gösterilen bu yapı, belki de haziresinde yer aldığı Fatih İbrahim Bey Camii'nin kendi tasviridir (Foto. 13)

Fotoğraf 12 - Fatih İbrahim Bey Camii Haziresi. Mustafa'nın Kerimesi'ne ait mezar taşı / *Fatih İbrahim Bey Mosque Cemetary. The tombstone of Mustafa's spouse.*

Fotoğraf 13 - Fatih İbrahim Bey Camii Haziresi. Mustafa'nın Kerimesi'ne ait mezar taşından ayrıntı / *Fatih İbrahim Bey Mosque Cemetary. Detail from the tombstone of Mustafa's spouse.*

Sülüs hatla kabartma olarak yazılmış kitabesi Türkçedir. Kitabenin metni ve Latin harfleri ile transkripsiyonu şöyledir:

Kitabenin Metni

هو المعين	1
(مص) طفی نك کریمه سی	2
.....(قاد)ین	3
.....	4

Kitabenin Latin Harfleriyle Transkripsiyonu

- 1- Hüve'l-mu'in
- 2- (Mus)tafanın kerimesi
- 3-(kad)ın
- 4-

Urla Fatih İbrahim Bey Camii Haziresi İsimli Mezar Taşı

Baş taşının alt kısmı ikinci satıra kadar kırık olduğu için mezar sahibinin kimlik bilgileri ve vefat tarihi öğrenilememektedir. Yüksekliği 52 cm. eni 37-40 cm. kalınlığı 7cm'dir. Beyaz renkli mermer şahide aşağı doğru hafifçe daralan dikdörtgen biçimli bir gövdeye sahiptir. Sivri kemerli bir tepelikle sonlanmaktadır (Foto. 14).

Fotoğraf 14 - Fatih İbrahim Bey Camii Haziresi. İsimli mezar taşı / *Fatih İbrahim Bey Mosque Cemetary. No name tombstone.*

Alınlığın sol tarafına tek kubbeli, tek minareli bir cami tasviri yerleştirilmiştir. Kubbe doğrudan duvarlar üzerine oturmaktadır. Arka planda servi ağaçlarının tepeleri görülmektedir. Minare tek şerefelidir. Alınlığın sağ tarafında ise saksı içinden çıkan iri çiçek motifleri

Fotoğraf 15 - Fatih İbrahim Bey Camii Haziresi. İsimli mezar taşından ayrıntı / *Fatih İbrahim Bey Mosque Cemetary. Detail from the same tombstone.*

görülmektedir. Duvarlardaki kesme taş sıraları, kapı ve pencere açıklıkları ile kubbenin dilimleri ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Kitabe köşeliklerine birer akantus yaprağı yerleştirilmiştir. Cami ile sağ tarafındaki saksıdan çıkan çiçekler arasındaki orantısızlık dikkat çekmektedir (Foto. 15).

Sülüs hatla yazılmış kitabesi Türkçedir. Satırları kartuşsuzdur. Kitabenin metni ve Latin harfleri ile transkripsiyonu şöyledir:

Kitabenin Metni

هو الحلاق البقي	1
[رو] ضه جنت ايله مقامين	2
.....	3

Kitabenin Latin Harfleriyle Transkripsiyonu

- 1- Hüve'l Hallaku'l-Bâkî
- 2- Ravza-i Cennet eyle makamın
- 3-

Urla Fatih İbrahim Bey Camii Haziresi İsimsiz Mezar Taşı

Baş taşının alt kısmı kırıktır. Sadece alınlık üzerindeki cami tasvirli süsleme günümüze ulaşabilmiştir. Bu nedenle mezar sahibinin kimlik bilgileri ve vefat tarihi öğrenilememektedir (Foto. 15). Beyaz renkli mermer şahidenin gövdesi, sivri kemerli bir tepelikle son bulmaktadır. Alınlığın sol tarafına

Fotoğraf 16 - Urla Fatih İbrahim Bey Camii Haziresi. İsimsiz mezar taşı / *Fatih İbrahim Bey Mosque Cemetery. No name tombstone.*

tek kubbeli, tek minareli bir cami tasviri yerleştirilmiştir. Arka planda servi ağaçları, iri yaprak ve çiçeklerden oluşan bir bezeme gözükmemektedir. Üç katlı cephe düzenlemesine sahip fevkani yapının sağ tarafında konik çatılı binalar sıralanmaktadır. Duvarlardaki kesme taş sıraları, kapı ve pencere açıklıkları ile kubbenin dilimleri ayrıntılı bir şekilde resmedilmiştir. Kitabe köşeliğine de diğer örneklerle benzer şekilde birer akant yaprağının yerleştirilmiş olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır (Foto. 16).

Mezar Taşlarının Genel Özellikleri

Urla kent merkezindeki cami hazirelerinde yer alan iki veya üç yüz yıllık bir zaman dilimine tarihlenen bu mezar taşları bugüne kadar bilimsel bir yaklaşımla ele alınıp araştırılmamıştır. Bölgedeki mezar taşları malzeme, form, teknik ve süsleme özellikleri bakımından bir arada değerlendirildiklerinde neredeyse tamamına yakının aynı teknik ve malzeme ile benzer süslemeleri içeren şahide tipinde yapıldıkları fark edilmektedir. Bununla birlikte, nadiren lahit formunda yapılmış mezar taşlarıyla da karşılaşmaktadır. Ancak bunlar üzerinde cami veya manzara tasvirleri ile karşılaşmamaktadır. Taşların neredeyse tamamına yakınında kullanılan ana malzeme beyaz veya gri renkli mermerdir. Örneklerin üzerinin yoğun bir yosun tabakası ile kaplı oluşu malzemenin türü ve renginin ilk bakışta algılanmasını güçleştirmektedir. Zaman zaman küfeki taşının da kullanıldığı görülmektedir. Ancak küfeki taşından yapılmış mezar taşları arasında cami veya manzara tasvirli örneklerle rastlanmamaktadır.

Süslemeleri bitkisel örnekli süslemeler, geometrik örnekli süslemeler, mimari tasvirler ve sembolik tasvirler olarak dört ana başlıkta ele almak mümkündür. Bitkisel örnekli süslemeler ve mimari tasvirler en sık rastlananlardır. Sembolik ve geometrik olan süslemeler diğerlerine göre daha az tercih edilmiştir. Motifler, kadın ve erkek mezar taşlarına göre üslup bakımından farklılık göstermese de kadın mezar taşlarının daha yoğun bir süslemeye sahip olduğu görülmektedir. İri akant ve kenger yaprakları, palmetler, taç yapraklı çiçekler, vazolar, cami ve manzara tasvirleri, kemer formundaki alınlığı ya da tepeliği taşıyan gerdanlık benzeri süsleme dizileri (çiçek tomurcukları, kolyeler vs.) kadın taşlarına özgü gibidir.

Urla merkezde yer alan cami hazirelerinde, cami veya manzara tasviri içeren toplam 7 örnek tespit edilebilmiştir. Bu mezar taşlarının tamamı kırık olduğundan günümüze bütün halde ulaşabilmiş örnek yoktur. Değişik boyutlarda yontulmuş oldukları anlaşılan bu taşların önemli bir kısmının alt kesimleri eksiktir. Bu nedenle çoğunun yüksekliği tam olarak saptanamamaktadır. Mevcut örneklerin en büyüğünün yüksekliği 104cm (Foto. 6), en küçüğünün ise 38cm'dir (Foto. 15). Önemli bir kısmında, mezar sahibinin kimlik ya da ölüm tarihlerini gösteren satırlardan bir veya bir kaç eksiktir. Kimlik bilgilerinin eksiksiz olarak öğrenilebildiği tek örnek, Urla Çarşısı Camii haziresinde bulunan Gülsüm Molla'ya ait 1253/1837-38 tarihli mezar taşıdır (Foto. 6-7). Diğer altı örnekte ikisinde sadece tarih satırı (Foto. 4,8), birinde de kabir sahibinin adı günümüze kadar ulaşabilmiştir (Foto. 10-11). Kalan üç örnekte ise kimlik ve tarih bilgilerinin yer aldığı düşünüldüğümüz satır veya satırlar tamamen eksiktir (Foto.12,14,16). İleride ilgili alanlarda gerçekleştirilecek ayrıntılı kazı ve sondaj çalışmalarıyla,

bu tür bilgilerin eksiksiz bir şekilde yer aldığı, belki de daha erken tarihli örneklerin dahi saptanması kuvvetle muhtemeldir.

Urla'da, cami hazirelerindeki mezar taşları üzerinde yer alan cami veya manzara tasvirli süslemelerde kullanılan, malzeme, teknik ve üslup, baş ve ayak taşlarına göre farklılık göstermemektedir. Sadece seçilen motif ve kompozisyon taşın konumuna göre belirlenmektedir. Ayak taşları için tipik olan servi, sarmaşık ve çiçek tasvirleri baş taşlarında pek tercih edilmemiştir. Bunlardan sadece servi ağaçları ile çiçek ve yaprak motiflerinin yapı tasvirlerinde, arka planda veya yan tarafta konuyu tamamlayan ve mekâna derinlik katan unsurlar olarak kullanıldıkları dikkat çekmektedir.

Cami veya manzara tasvirli bu mezar taşlarının yedisinden baş taşlarıdır. Bu tür tasvirlerin ayak taşlarında hiç tercih edilmedikleri görülmektedir. Taşların süsleme özellikleri birbirine benzemektedir. Örneklerin tümünde yer alan cami tasvirlerinin cephe düzenleri, kat sayıları, minareleri ve yanlarında bulunan yapılar çok küçük farklarla aynen tekrarlanmaktadır. Bu nedenle ilk bakışta birbirlerinden kopya edildikleri düşünülmektedir. Ayrıntıdaki çeşitlilikler dikkatli bir inceleme sonucunda fark edilebilmektedir.

Yapıları ayrıntılı bir şekilde mezar taşları üzerine aktaran ustalarının bir yandan minyatür geleneklerine bağlı kaldıkları söylenebilir. Ancak Batı resminde görülen perspektif özellikleri bu örneklerde de gözlemlenmektedir. Resmin ön planında yer alan unsurlar daha büyük, arkadakileri ise küçük gösterilerek mekâna bir derinlik kazandırılmaya çalışılmıştır. Camiler ile özellikle gerisinde veya yanında yer alan bitkiler arasındaki orantısız boyutlar hep minyatür geleneklerine işaret eden durumlardır.

Tasvirlerin yer aldığı alınlıklar ile kitabelerin bulunduğu yüzeyler, genellikle yuvarlak birer kemerle birbirlerinden ayrılmıştır. Tamamı, taşın yüzeyine dolgun kabartma olarak işlenmiş bu tasvirlerde, duvarlardaki kesme taş sıraları, kapı ve pencere açıklıkları ile kubbe dilimlerinin yanı sıra servi ağaçlarının dal ve yaprak gibi unsurları kazınarak belirtilmiştir. Tümü cepheden görünür biçimde işlenmiş bu tasvirlerden Fatih İbrahim Bey Camii Haziresi'ndeki Fatma Kadı'nın mezar taşı hariç (Foto. 11), geri kalanının alınlıkların sol tarafına yerleştirildiği görülmektedir (Foto. 7,9,13,15,16). Alınlığın bir kenarına çekilmiş durumdaki örneklerde, boş bırakılan yana da genellikle bir takım kubbeli veya kırma çatılı yapılar yerleştirilmiştir (Foto. 7,9,13). Bazen de Urla Fatih İbrahim Bey Camii Haziresi'ndeki bir başka örnekte olduğu gibi saksı içinden çıkarak iki yana ve yukarı doğru uzanan çiçek ve yaprak motifleri işlenmiştir (Foto.15). Cami tasvirinin çerçevenin ortasında yer aldığı örnekte

ise iki yandan yukarı doğru uzanan bitki motifleri dikkat çekmektedir (Foto. 10-11).

Cami tasvirlerinin önemli bir kısmı tek minareli, küçük ölçekte yapılardır. Fevkanı sayılabilecek tek örnek Fatih İbrahim Bey Camii Haziresi'ndeki Fatma Kadı'nın mezar taşında yer alanıdır (Foto. 11). Bir bodrum kat üzerinde yer alan yüksek yapı, iki yanındaki tek şerefli minareleri ve yüksek bir kasnak üzerine oturtulmuş dilimli kubbesi ile anıtsal örnekleri çağrıştırmaktadır. Bu yapının İzmir merkezde yer alan anıtsal camilerinden birisi olma ihtimali yüksektir.

Tasvirlerdeki yapıların tamamının yarım küre şekilli, dilimli birer kubbe ile örtülü, kübik yapılar oldukları anlaşılmaktadır. Kubbe sayısı genellikle tektir. Önündeki son cemaat yeri (?) ve zaman zaman da hemen bitişiğinde yer alan yapılarında kubbeyle örtülü olduğu dikkat çekmektedir (Foto.13). Ancak bunların cami kubbe oranla daha küçük gösterildikleri anlaşılmaktadır. Tespit edilen eserlerden ikisinde kubbe doğrudan duvarlar üzerine otururken (Foto.7,14), diğer dört örnekte, cephelerinde pencere açıklıkları yer alan yüksek birer kasnak üzerine yerleştirildiği görülmektedir (Foto. 9,11,13,15).

Minarelerin tamamının silindirik şekilli birer gövdeye sahip oldukları, daire şekilli şerefelerinden de açıkça anlaşılmaktadır (Foto. 7,9). Dört örnekte minarelerin bir duvar gerisinde yükseldiği, dolayısıyla da kürsülerinin tam olarak algılanamadığı gözlenmektedir (Foto. 7). Bu durum, minarelerde doğrudan bir duvar üstünde yükseliyorlarmış izlenimi uyandırmaktadırlar. Oysa Fatih İbrahim Bey Camii Haziresi'ndeki Fatma Kadın ile aynı hazire içindeki diğer mezar taşında görülen minarelerin, yukarı doğru daralan, birer kürsü ve pabuç üzerinde yükseldikleri açıkça görülebilmektedir (Foto. 11,15). Tek minareli örneklerde, yapıların sağ tarafında yer alan bu mimari unsurların, simetri ve estetik kaygısından dolayı, cami ile olan orantıları da dikkate alınarak, alınlığın merkezine gelecek şekilde konumlandırıldıkları görülmektedir. Bu durum minarenin iki tarafında yer alan tasvirlerin, söz konusu alana yerleştirilmelerinde ve boyutlandırılmalarında önemli bir etken olmuştur. Özellikle harim kubbe yüksekliklerinin minare şerefelerini geçmeyecek ölçülerde tutulduğu dikkat çekmektedir.

Camilerin yanında yer alan, küçük birer kuleyi andıran mimari tasvirlerin işlevleri hakkında kesin bir şey söylemek güçtür. Çoğu kez tek başına ve camilere bitişik olarak verilmiş konik veya kırma çatılı bazen de birer kubbe ile örtülü olarak gösterilmiş bu yapıların işlevi hakkında araştırmacılar farklı görüştedir. B. Karamağaralı ve E. Daş bunların Osmanlı türbeleriyle olan benzerliğinden yola çıkarak, mezar yapıları olduklarını ileri sürmektedir (Karamağaralı 1992: 23; Daş

1996: 29). G. Tunçel ise daha farklı bir görüş belirterek bunların birer pavyon veya köşk yapısı olabileceklerini iddia etmektedir (Tunçel 1989: 228). Diğer yandan biz bu binaların kırma çatıları da anımsatan örtü şekilleri ile Ege bölgesine özgü tek veya iki katlı, kübik konutları hatırlattığını da düşünmekteyiz. Yani bunların bu yöreye özgü konutlar olması da ihtimal dâhilinde tutulmalıdır. Nitekim Urla (İzmir) Kamanlı Camii Haziresi'nde karşılaştığımız mezar taşında olduğu gibi, geri planda servi ağaçlarından oluşan bir manzara önünde, içlerinde bir cami tasviri olmaksızın, yan yana sıralanmış tek ve iki katlı kübik yapılar, bu tür mimari tasvirlerin birer konut olarak düşünüldüklerini kanıtlar gibidirler (Foto.5).

Kubbeli olan bitişik yapıların ise türbe olma ihtimalleri dışında, Fatih İbrahim Bey Camii Haziresi'ndeki Mustafa'nın Kerimesi'ne ait mezar taşı örneğinde olduğu gibi, haziresinde yer aldığı yapının da içinde bulunduğu küçük bir külliye'nin parçası olan hamam ya da sübyan mektebine ait görüntüleri akla getirebileceği de ileri sürülebilir (Erim 1995: 16-24/3) (Foto.13).

Taşlar üzerindeki cami tasvirlerinin belirli bir yapıya ait olduklarını gösteren herhangi bir ipucu yoktur. Bu tasvirlerin, Urla'da, İzmir'de veya İstanbul'daki tanınmış camileri gösterdikleri kesin olarak söylenemez. Tasvirlerde görülen kubbe, minare, kırma çatı gibi unsurların gerçekçi bir biçimde resmedildikleri bile dile getirilemez. Bu da resmedilen yapıların hayali ve uydurma tamamlamalarla tasvir ettiklerini düşündürmektedir. Belki de bunlar burada bir caminin olduğunu gösteren anonim örneklerdir.

Arka planda, konuyu tamamlayan ve mekâna derinlik katan unsurlar olarak kullanılan serviler ise ölüme ve ölümler âlemine işaret ediyor olması kuvvetle muhtemeldir. Hayat ağacı sembolü olarak yorumlanmalarının yanında, uzun boyluluğu ve her daim yeşil kalması sebebiyle ölümsüzlüğün ve kalıcılığın sembolü olarak da düşünülmüştür (Laqueur, 1997: 130-131). Diğer yandan, uç kısmı sağa veya sola eğik olarak gösterilen servi motifleri, Arapça elif harfini de hatırlatmaktadır. Bu şekli ile "Allah" yazısındaki harflerle ilişki kurularak tek Bâki'nin Allah olduğunun vurgulanarak, ölüm ve öteki dünyayı hatırlatan bir sembol şeklinde kullanıldığı da ileri sürülebilir. Yani buradaki servi motifleri ölen kişinin ahiret inancı ile de ilgili olabilir. Hatta bu serviler, aynı zamanda nesnelerin doğadaki türlerinin ve görünüşlerinin zihinde canlandırılarak, resimsel olarak ifade edilmeleri biçiminde de yorumlanabilir. Yani dinsel hiçbir amaç taşımamakta, sadece görüntüyü tamamlayan unsurlar olarak önem arz etmektedirler.

Kubbe veya almlık üzerine yerleştirilmiş hilal biçimindeki ay ve yıldız motifleri ise konuyu tamamlayan unsurlar olmanın yanı sıra, özellikle hilal motifinin İslâmı temsil eden bir sembol olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bölgedeki mezar taşları için en önemli sorun ise usta meselesidir. Hiç birinin üzerinde usta kitabesi yer almamaktadır. Dolayısı ile bu taşları yapan ustaların kimler olduğu hakkında bir fikir sahibi değiliz. Genel görüş, birbirine benzer form, yazı karakteri ve süslemelerin merkezi bir atölyede, ortak bir şablona göre yapıldıklarına işaret ediyor olmasıdır (Daş 1996: 29). Bu görüşe göre, sipariş üzerine İzmir'de hazırlanan taşlar ilçelere gönderiliyor olmalı idi. Ancak uzak olan ilçelere, ulaşım imkânlarının zorluğundan dolayı bu siparişlerin nakledilmelerinin güç olduğu da belirtilmektedir. Biz de bu görüşe katıldığımızı belirtmekle birlikte, bu tür taşların resim alanında eğitim almamış yerel ustalar veya atölye tarafından yapılmış olabileceklerini de düşünmekteyiz. Acemice, zaman zaman da çocuksu çizgilerle yapılmış bu süslemelerde de benzer bir durumla karşı karşıya olduğumuzu tahmin ediyoruz. Hatta süslemelerde cami tasvirlerinin tamamının alınlığın bir tarafına, sadece sola yerleştirilmiş olmaları, bunların bu bölgede, söz konusu şablona sahip yerel usta veya ustalar tarafından, mahalli bir atölyede üretilmiş de olabileceklerine işaret ediyor gibidir.

Karşılaştırma

Urla'daki cami tasvirli mezar taşları değerlendirilirken yakın çevredeki örneklerden ayrı olarak düşünülmesi mümkün değildir. Özellikle Batı Anadolu bölgesindeki pek çok mezarlık ve hazirede bu tür cami tasvirli mezar taşları ile karşılaşmaktadır (Ülker 1988: 19-33; Tunçel 1989: 33; Ünal 1994; Daş-Çakmak 2013). İlk başta bu yapıların yakın benzerlerini İzmir ve çevresindeki mezarlıklarda yer alan cami tasvirli mezar taşlarında da görmek mümkündür. Bilhassa Foça (Daş 1997/c: 61-68), Karşıyaka (Daş 2006: 49/15; Daş-Çakmak 2013: 98,101), Çeşme (Demir 1996: 9-17; Daş 1997/a: 125/4-5; Daş 1996: 21-23/5-8), Seferihisar (Daş 1997/b: 29-39), Karaburun (Emir-Kiper 2005: 200/16; Emir-Kiper 2006: 133/48; Emir-Kiper 2007: 188-190), Tire (Ülker 1986: 18; Biçici 2009: 109-150), Ali Ağa (Ülker 1989: 23), Pınarbaşı (Ülker 1985: 9) ve Bergama'daki (Özdemir 2011: 82/19,25,41,44) müze, hazire ve mezarlıklarda yer alan mezar taşları ile malzeme, form, yazı karakteri ve süsleme açısından yakın benzerlikler sergilemektedir. Bu yerlerde de cami tasvirleri sivri kemerle biten bir almlık üzerine yerleştirilmiştir. Geride yer alan servi ağaçları ve kesme taş sıralı duvarlar, bunlarında birer avlu ve doğa içerisinde verildikleri izlenimi uyandırmaktadır. Belli ki bu durum bölgeye özgü özelliklerdir.

İzmir ve yakın çevresindeki merkezlerden başka Balıkesir (Ülker 1991: 459) ve Gördes (Manisa)'daki (Biçici 2005: 1-5) cami hazireleri ile Salihli (Manisa)'daki (Ürer 2009: 45,49,100,112,211) köy mezarlıklarda yer alan bazı mezar taşlarında da ev ve türbelerle birlikte gösterilmiş cami tasvirli bezemeler süsleme programlarına dâhil edilmiştir.

Bu tür tasvirler içeren mezar taşlarından özellikle Salihli (Manisa) Gökeyüp Köyü mezarlığında yer alan bir örnekler gerek renkli boyalarla yapılmış olması gerekse geç dönem tarihiyle geleneğin hala devam ettiğini göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Yine Salihli'nin Durasallı Belediye Mezarlığı'nda yer alan bir başka örnek, alınlığının ortasında yer alan cami tasvirinin anıtsallığı ve konumu itibari ile Urla örneklerini çağrıştırırken, minaresiz verilmesi ile onlardan ayrılmaktadır.

Hatta bu tür cami tasvirli mezar taşlarının İstanbul'da, Tokmaktepe'ye çıkan yollardan birinin üzerindeki mezarlıkta da örneğinin yer aldığı yayınlarca belirtilmektedir. Ancak bu taş günümüzde kaybolmuş durumdadır (Önge1968: 9).

Türk sanatında manzara ve cami resmetme geleneği Lâle Devri'nden itibaren görülmeye başlar. İlk önceleri saray ve çevresinde başlayan bu ilgi giderek Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar yayılmıştır. XVIII-XIX. yüzyıllarda daha da artar. Söz konusu dönemlerden itibaren mezar taşlarının yanı sıra cami, konak, çeşme v.b. mimari eserlerin duvarlarında (Kuban 1954; Kuban 1995: 131-140; Aksel 1960: 1179-190; Önge 1968: 8-9; Arık 1973; Arık 1974: 2-9; Arık 1976; Arık 1976: 24-32; Renda 1977; Renda-Erol 1980: 49-76), sevilerek kullanılmıştır. Halılarda (Arık 1980: 77-80; Arık 1983: 22-30; Çağlıtütüncügil 1999: 87-93; Bayraktaroğlu 2010: 21-26), hatta Türk Devri Çanakkale seramiklerinde (Öney 1971) dahi cami veya manzara tasvirleriyle karşılaşmaktayız.

Bunlar arasında Yozgat Çapanoğlu Camii /1777-79 mahfil tonozundaki (Arık 1976/b: 28), Denizli Acıpayam Yazırköyü Camii /1802 (Arık 1976: 43-44/38; Renda 1977: 152) batı duvarındaki, Denizli Boğaziçi Kasabası Eski Camii/1774-75 (Çakmak 1995: 531-532/5) harim batı duvarındaki, Denizli Belenardıç Camii/1884 (Çakmak1994: 22/5) son cemaat yerindeki, Aydın-Koçarlı Cihanoğlu Camii/1834-35 (Arık 1976: 107/89) şadırvan panosundaki, İzmir Dönertaş Sebili (Arık 1976: 104/86-87), Tokat Yağcıoğlu Konağı (Arık 1976: 126) başodasındaki cami tasvirleri konuları itibariyle Urla'daki cami tasvirli mezar taşlarını çağrıştırmaktadır. Elbette ki bu örneklerin sayısını arttırmak mümkündür.

Bu tür cami veya manzara tasvirleri ile süslü örnekler arasına Anadolu dışından örnekleri de dâhil edebiliriz. Bulgaristan'dan Samakov Bayraklı Camii'nin /XVI.yy. mihrap nişi ile Filibe Çifte Hamam'ın/1555 soğukluk bölümündeki cami tasviri (İbrahimgil 2007: 107-11) bunlara örnek olarak verilebilir.

Sonuç olarak, Urla merkezde yer alan cami hazirelerine ait kitabeli-kitabesiz, sağlam ve kırık halde bazı mezar taşları günümüze kadar gelebilmişlerdir. Üzerlerinde yer alan tarihli veya tarihsiz kitabeleri ile birer yazılı belge niteliğindeki bu mezar taşları, süslemeleri ile de

dönemlerinin zevk anlayışlarını yansıtan önemli sanat eserleridir. Hazireler içerisinde yer alan bu taşların önemli bir kısmı gelişi güzel bir şekilde duvar kenarlarına dizilirken, bir kısmı da camide yapılan onarım ve çevre düzenlemeleri sırasında özgün yerlerinden sökülerek, hazire içinde başka bir yere nakledilmişlerdir. Bu nedenle pek çoğunun baş ve ayak taşları birbirine karışmış, artık hangisinin hangisine ait olduğunu tespit imkânı kalmamıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren başlayan cami ve manzara tasviri yapma geleneği dönemin diğer sanat dallarında olduğu gibi mezar taşlarının da etkisi altına almıştır. Urla örnekleri, daha çok Batı Anadolu bölgesinde gördüğümüz cami veya manzara tasvirli mezar taşları form, malzeme ve teknik bakımından, bugüne kadar bildiklerimize bir yenilik getirmese de mevcut sayıya yenilerinin eklenmesi yönünden önemlidirler. Urla cami hazirelerindeki mezar taşları üzerinde yer alan bu tasvirler, perspektif bakımından pek başarılı örnekler olmasalar da, mimari ve doğa unsurlarının ince ayrıntılarıyla birlikte gösterilmeye çalışılması ile bir yandan da gerçekçiliği yakalamayı başarmışlardır. Kısmen geleneğe bağlı kalan bu örnekler, detaylardaki farklılıkları ile de mahalli özellikler sergilemektedir. Hazireler dışında Urla ve çevresindeki mezarlıklarda da bu tür cami veya manzara tasvirli tarihi mezar taşları ile karşılaşılmaktadır. Bugün, hiçbir önlem alınmaksızın, kendi kaderlerine terk edilmiş durumdaki bu taşlar zamana ve tahrip edici tüm dış etkenlere karşı inatla direnmektedirler. Bu çalışmayla hiç değilse hazirelerdekinin fotoğraf ve çizimlerle belgelenmesi, kitabelerinin okunarak kayıt altına alınması ve gelecek kuşaklara sağlıklı bir şekilde aktarılması sağlanmaya çalışılmıştır. Dileğimiz mezarlıklarda yer alan diğer örneklerinde, yapılacak titiz ve kapsamlı çalışmalar sonucunda bir an önce kayıt altına alınmasıdır.

Kaynakça

- AKSEL, Malik (1960),
Anadolu Halk Resimleri, İstanbul.
- AKYILDIZ, Bilge (1988),
Urla Tarihi Doku Araştırması Koruma ve Restorasyon Önerileri, D.E.Ü. Mimarlık Fakültesi Restorasyon Bölümü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- ARIK, Rüçhan (1973),
Batılılaşma Dönemi Türk Mimarisi Örneklerinden Anadolu'da Üç Ahşap Cami, Ankara.
- ARIK, Rüçhan (1974),
"Camide Resim", Türkiyemiz, S.14, İstanbul, ss.2-9.
- ARIK, Rüçhan (1976/a),
"Yozgat'da Resimli Bir Cami ve Bir Ev, Sanat Dünyamız, S.7, İstanbul, ss.24-32.
- ARIK, Rüçhan (1976/b),
Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı, Ankara.
- ARIK, Rüçhan (1980),
"Manzaralı Halılar", Çevre, S.7, İstanbul, ss.77-80.
- ARIK, Rüçhan (1983),
"Manzaralı Halılar", II. Milletlerarası Türk Folkloru Kongresi Bildirileri, C.V, Ankara, ss.22-30.
- BAYKARA, Tuncer (1974),
İzmir Şehri ve Tarihi, İzmir.
- BAYKARA, Tuncer (1990),
Aydınolu Gazi Umur Bey, Ankara.
- BAYRAKAL, Sedat (2009),
Urla ve Köylerindeki Türk Dönemi Sosyal Yapıları, İzmir.
- BAYRAKTAROĞLU, Suzan (2010),
"Türk Halılarında Görülen Mimari Tasvirler", Vakıflar Dergisi, S.32, Ankara, ss.21-26.
- BİÇİCİ, H. Kamil (2005),
"Gördes'te Bulunan Mimarî Bezemeli Mezar Taşı İşçiliğinden Bazı Örnekler", Manas Sosyal Bilimler Dergisi, S.13, ss.1-5.
- BİÇİCİ, H. Kamil; (2009)
"Tire Müzesi'nde Bulunan Süslemeli Mezar Taşlarından Bazı Örnekler (XVIII-XX. yy.)", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 50:1, ss.109-150.
- ÇAĞLITÜTÜNCİGİL, Ersel (1999),
"Cami Tasvirli Yahyalı (Kayseri) Halıları", Erdem Dergisi Halı Özel Sayısı-I, C.10, S.28, Ankara, ss.87-93.
- CAYMAZ, Tayfun-EMEÇ, Mehmet-ERİM, Ferhan (2012),
Urla Kalesi, İzmir.
- CAYMAZ, Tayfun-EMEÇ, Mehmet (2003),
Urla Kuruluşu-Adının Kökeni, İzmir.
- ÇAKMAK, Şakir (1994),
"Belena'dıç (Topan) Köyü Camii (Güney/ Denizli)", Sanat Tarihi Dergisi, S.VII, İzmir, ss.19-26.
- ÇAKMAK, Şakir (1995),
"Boğaziçi Kasabası Eski Camii (Baklan/Denizli)", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, C.I' den ayrı basım, Ankara, ss.529-540
- DAŞ, Ertan (1996),
"Çeşme Mezarlığı'ndaki Mimari Tasvirli Mezar Taşları", Sanat Tarihi Dergisi, S.8, İzmir, ss.21-31.
- DAŞ, Ertan (1997/a),
"Çeşme Mezarlığı'ndaki Süslemeli Mezar Taşları", Uluslararası Çeşme Tarih ve Kültür Sempozyumu 15-17 Eylül 1995 Çeşme İzmir Bildirileri, ss.123-131.
- DAŞ, Ertan (1997/b),
"Seferihisar'daki Osmanlı Dönemi Mezar Taşlarında Süsleme", Düünden Yarına Seferihisar Sempozyumu Bildirileri 7-8 Ekim 2004 İzmir, ss.29-39.
- DAŞ, Ertan (1997/c),
"Foça Osmanlı Mezarlığı'ndaki Tasvirli Mezar Taşları", Foça Uluslararası Sempozyumu Bildirileri 20-25 Ağustos 1996, Ankara, ss.61-68.
- DAŞ, Ertan (2006),
"Karşıyaka Mezarlıklarındaki Osmanlı Dönemi Mezartaşlarında Süsleme", Karşıyaka Kültür ve Çevre Sempozyumu 22-23 Aralık 2005 Bildirileri, İzmir, ss.45-52.
- DAŞ, Ertan - ÇAKMAK, Şakir (2013),
Karşıyakanın Taş Çiçekleri (Osmanlı Mezar Taşları ve Erken Cumhuriyet Dönemi Mezar Taşlarından Örnekler, İzmir.
- DEMİR, Aydoğan (1996),
"Çeşme Mezar Taşları ve Tarihi Önemi", Tarih ve Toplum, S.155, ss.9-17.
- EMİR, Sedat - KİPER, Nilgün (2005),
"Karaburun Yarımadası (İzmir) Mezar Taşları Envanteri 2004 Yılı Çalışmaları I: Çullu, Köyü", TÜBA Kültür Envanteri Dergisi, S.4, İstanbul, ss.187-201.

- EMİR, Sedat – KİPER, Nilgün (2006),
“Karaburun Yarımadası (İzmir) Mezar Taşları Envanteri 2004 Yılı Çalışmaları I: Hisarcık, Ambarseki, Kösedere ve Saip Köyleri”, TÜBA Kültür Envanteri Dergisi, S.5, İstanbul, ss.117-133.
- EMİR, Sedat – KİPER, Nilgün (2007),
“Karaburun Yarımadası (İzmir) Mezar Taşları Envanteri 2006-2007 Çalışmaları I: Eski Mordoğan, Çatalkaya, Hacılar, İncecik, Kösedere ve Eğlenhoca Köyleri”, TÜBA Kültür Envanteri Dergisi, S.6, İstanbul, ss.151-196.
- ERİM, Ferhan (1995),
Urla’da Türk Devri Yapıları-I (Camiler ve Mescitler), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölüm Yayınlanmamış Lisans Tezi (Danş. R. H. Ünal), İzmir.
- İBRAHİMGİL, Mehmet Z. (2007),
“Bulgaristan’da Türk Eserlerinde Duvar Süslemelerinden Örnekler”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, S. 43, ss.107-11.
- KARAMAĞARALI, Beyhan (1992),
Ahlat Mezartaşları, Ankara.
- KARGI Cenk (Editör) 1987,
Türkiye’de Beldeler Dergisi (Urla Özel Sayısı), S.169, Y.9, İstanbul.
- KUBAN, Doğan (1954),
Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme, İstanbul.
- KUBAN, Doğan (1995),
Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler, İstanbul.
- KÜTÜKOĞLU, M. Sebahat (2000),
XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadî Yapısı, İzmir.
- LAQUER, H. Peter (1997),
Hüve’l-Baki, İstanbul’da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları, İstanbul.
- ÖNEY, Gönül (1971),
Türk Devri Çanak-kale Seramikleri, Ankara.
- ÖNGE, Yılmaz (1968),
“Anadolu Sanatında Camii Motifi”, Önasya, S.38, Ankara, ss.8-9.
- ÖZDEMİR, Hatice (2011),
“Bergama (İzmir) Mezar Taşları Envanteri 2010; Harputlu Mescid Haziresi”, TÜBA Kültür Envanteri Dergisi, S.9, İstanbul, ss.77-94.
- RENDA, Günsel (1977),
Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1750-1800, Ankara.
- RENDA, Günsel – EROL, T. (1980),
Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi, C.I, İstanbul.
- TUNÇEL, Gül (1989),
Batı Anadolu Bölgesinde Cami Tasvirli Mezar Taşları, İstanbul.
- ÜLKER, Necmi (1985)
“İzmir’in Pınarbaşı Mezar Kitabeleri I (XVIII-XIX. Yüzyıl)”, II. Araştırma Sonuçları Toplantısı 16-20 Nisan 1984, Ankara, ss.1-20.
- ÜLKER, Necmi (1986)
“Tire Müzesindeki İslami Kitabeler”, III. Araştırma Sonuçları Toplantısı 20-24 Mayıs 1985, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, ss.5-34.
- ÜLKER, Necmi (1989)
“İzmir Ali Ağa Cami Haziresi Mezar Kitabeleri, (XVIII-XIX. Yüzyıl)”, VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı 23-27 Mayıs 1988, Ankara, ss.19-34.
- ÜLKER, Necmi (1991)
“Balıkesir Şeyh Lütfullah Camii Haziresi Mezar Kitabeleri (XVIII- XX. Yüzyıl), VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı 28 Mayıs-1Haziran 1990, Ankara, ss.457-476.
- ÜNALAN, Sibel (1994),
Menemen Mahkeme Camisi Haziresi’ndeki Mezar Taşları, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, İzmir.
- ÜRER, Harun (2009),
Kültür ve Tabiat Varlıklarıyla Salihli, İzmir.